

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 300 (2015), 119 – 124

UDC 811.512.122'1

Religious words in the novels of Asan Kaigy and Kaztugan zhyrau

Sabdalina A.K.

alia_sabdalina@mail.ru

“Republican television radio corporation “Kazakhstan”, Almaty, Republic Kazakhstan

Key words: poems, comments, Arab, Persian elements, the initial form of loan words.

Abstract. Research of language of the concrete historical period is the key moment in research and studying of history of language. In this regard, it should be noted the spiritual source of our ancestors - poetry of zhyrau. In the article, we paid special attention to the inner world of Asan Kaigy and Kaztugan zhyrau who lived in the XV century.

The definition of religious words, their phonetic, lexical-semantic description found in poetry of Asan Kaigy and Kaztugan zhyrau who lived in the XV century.

УДК 811.512.122'1

Религиозные слова встречающиеся в поэзии Асан Кайы и Казтуган жырау

Сабдалина А.К.

alia_sabdalina@mail.ru

“Республиканская Телерадиокорпорация “Казахстан”,
г.Алматы, Республика Казахстан

Ключевые слова: стихи, комментарии, арабские, персидские элементы, начальная форма заимствованных слов.

Аннотация: Исследование языка конкретного исторического периода является ключевым моментом в исследовании и изучении истории языка. В связи с этим, нельзя не отметить духовный источник наших предков – поэзию жырау. В статья мы уделили особое внимание на духовный мир Асан кайы и Казтуган жырау, живших в XV веке.

Цель статьи – определение религиозных слов, их фонетическое, лексико-семантическое описание, встречающихся в поэзии Асан кайы и Казтуган жырау, живших в XV веке.

Әр халықтың өз тұрмысы мен мәдениетінің, оның материалдық және рухани қазынасының айнасы саналатын тілдік сөздік қорының элементтерін, тілдердің өзара қарым-қатынасын жанжакты зерттеп, анықтаудың маңызы ерекше.

Бұл тұста халықтың тарихындағы сан қылыш факторларды шығармаларына арқау еткен жыраулар поэзиясына көбірек назар аудару қажет.

“Жырау” деген термин өзіміздің “жырлау”, “жыр айту”, “жырламақ” сөзінен келіп шықкан. Мұның түп төркіні байырғы “жыр”, “жыршы” деген ұғымдармен астасып жатыр.

Е.Ісмайилов жыраулардың қоғамдық рөлін аса жоғары бағалай келіп: “Жыраулар өмірдің ұсақ мәселеіне араласып, көбінесе, заман, дәуір, еткен мен келешек, адамагершілік, жақсылық пен жамандық жайлар, болжуулар, қағидалы сөздер айтып отырган”, – деп ой түйеді [1,42].

Осы тұста Ә.Тәжібаев: “Жырау – сез жоқ ақын. Ақын болмай, жүрт қадірлейтін жырау атану мүмкін емес. Ақындығы күшті жыраулардың жадындағы жырлар үнемі жаңғырып, кейінгі ұрпакқа сиқын бұзбай көрікті күйінде жеткізіп отырады. Ал жыраулық ертеден келе жатқан халық

поэзиясының үлкен бір дәстүрлі саласы”, – деп, жыраулық дәстүрді орны бөлек, жеке сала ретінде алып қарастырады [8,224].

Қазақ халқының қазақ хандығы дәуіріндегі әзірге мәлім, белгілі ақындары – Асан қайғы, Сыпыра жырау, Бұқар жырау, – дейді Б.Кенжебаев. Әрине, үш жарым ғасырға созылған, ұзақ дәуір бойы қалыптаскан ақындар бұлар ғана болмай, көп болуға тиісті. Бірақ жазылған тарих болмағандықтан олардың аттары, шығармалары ұмытылған.

Нақты фактылардың жоқ болғандығынан көптеген ақын-жыраулардың аттары, шығармалары ұмытылғандығына байланысты кейбір ғалымдар Асан қайғы мен Сыпыра жырау тарихта болмаған, халық ойдан шығарған адамдар, әдебиетіміздің тарихын олардан бастамай, тарихта болғаны ақиқат Бұқар жыраудан, яғни XVIII ғасырдан бастауымыз керек дейді. Соңда ертеде өткен Асан қайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалқиіз, Жилембет, Марғасқа жырауларды жоққа шығарғандығы ма? Бұл – ауырдың үстімен, женілдің астымен жүргендік болады. Ескіде жасаған ақындар мен жыраулар жайында жазылған еңбектердің ішінде академик Әлкей Марғұланның “О носителях древней поэтической культуры казахского народа” деген мақаласының алатын орны ерекше. Ә.Марғұлан бұл еңбегінде ақындық өнердің қазақ халқына ежелден-ақ етене жақындығы жөнінде көптеген мәліметтер келтіреді. Қазақ халқының жыраулық дәстүрінің тамыры сонау көне замандарда өмір сүрген Кет-Бұға, Сыпыра жырауларда жатқандығын көрсетеді. Жыраулардың шығармашылық тұлғасы, репертуары, жайында көптеген құнды пікірлер айтады.

Нақты мәліметтер бойынша қазіргі кездегі мектеп оқулықтары немесе қазақ әдебиетіне қатысты оку құралдары XVIII ғасырда өмір сүрген Бұқар жыраудан басталып жүргені мәлім. Осы XVIII ғасырда кенеттен ақын-жыраулардың пайда болуы күмәнді емес пе? Бұқар қалай Бұқар болды – бұл мәселенің беті күнгірт.

Біз қозғап отырған дәуірдің әдебиетін зерттеушілердің бірі – филология ғылымдарының докторы Ханғали Сүйіншәлиев. Зерттеуші өзінің “XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті” деген еңбегінде: “Тарихқа аттары мәлім Асан (XV), Шалгез (XVI), Жилембет (XVII) жыраулар бар. Бұлардың бізге жеткен шағын қөлемді сөздері де жоқ емес”, – деп жазады.

Кейінгі ұрпак әулие танып, аныз кейіпкеріне айналдырған, ал Шоқан Уәлиханов “көшпендерлер философы” атаған Асан қайғы өз заманының үлкен ойшылы еді. Керей, Жәнібек, хандардың ақылшы би болған Асан – қазақ руладының орда көтеруін жақтайды, қазақтар Шу, Сарысу бойына орналасқан соң ел іргесі берік, ағайын ұжымы күшті болуын үндейді. Өз өлең толғауларында хандық үкіметті нығайту елдің қорғаныс қабілетін арттыру қажетін насихаттайды. Қоғамдағы әдет-ғұрып, мінез-құлық мәселелерін көтереді. Біздің заманымызға жеткен толғауларынан Асанның қылы кезең табиғатын жыға танығаны, тіпті Алтын Орданың орнында пайда болған хандықтардың құрітынына дейін болжаган. Жырау поэзиясынан сол дәуірдің рухани жағдайын, адамагершілікке тән қасиеттерін, заман талабын еркін аңғара аламыз.

Қаз-үйрегі болмаса,
Айдын-шалқар көл ғаріп.
Мұритін тауып алмаса
Ағын болған пір ғаріп.
Ата жұрты бұқара
Өз қолында болмаса,
Қанша жақсы болса да,

Қайратты туған ер ғаріп [3,25], – деп аяқталатын өлең жолдарынан мұрит, пір деген сөздерді кездестіруге болады.

[Мұрид] – парсы сөзі. Біздің тілімізде фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Яғни, сөздің бастапқы формасындағы “д” әрпі “т”-ға айналып кеткен. Қазақ тіліндегі мағынасы – хазірет, халфе, ишан, молда сияқты діни лауазымды адамдарға қол тапсырып, солардың ісін дәріптеуіші шекірт, ізбасар [4,270].

Діни кітаптарда мұрид деп бауырластыққа, не болмаса кәсіп бірлестігіне мүше болар алдында мамандық және рухани жетілудің алғашқы сатысында дайындықта жүрген адамды атаған. Мұрид өзінің үстаздарымен адал, кіслікті қарым-қатынаста болып, оған сөзсіз бағынуға тиісті. Бұл атаудың кең түрде немесе жалпылама жағдайда пайдалануының мәнін нақты айту қыын. Ол сопы дегенді де, катардағы мұсылман деген ұғымды да білдіре береді.

Жоғарыда мысал ретінде келтірілген өлең жолдарындағы пір сөзі парсы тілінен енген. Бастапқы формасы – [пир]. Қазақ тіліне ену барысында фонетикалық өзгеріске ұшыраған. “И” дыбысы “і”-ге айналған. Негізгі мағынасы – әзірет, қажы, ишан тәрізді діни қауымның бастығы, әулие.

Түсіндірме сөздік бойынша қолдап-қорғаушы рух, сиынушы, табынушы аруақ деген ұғымды білдіреді [5,32]. Көп жағдайда пір “әулие” атанип, аскеттік өмір сүреді. Діни ұғымда қолдаушы, қорғаушы, сүйеніш болып есептелінеді, аруақ туралы түсінікке жақын келеді. Түрлі табиғи заттарды, ескі мазарларды, кейбір тарихи есткерткіштерді пір тұтып, діни аңызға бөлеп, “әулие” күзетшісіне айналдырады.

Асан қайғыда ауызға ілінер мұндағы сөздер аз емес. Мына өлең жолдарында нәпсі сөзі өзіндік орнын тауып, реңкті мағынаны иеленіп тұр:

Адам әзіз айтар деп
Көнілінді салмағыл.
Нәпсі алдаушы дұспанның
Насихатын алмағыл [3,25].

Нәпсі – тұп тәркіні араб сөзі. Қазақ тіліне сіңіспіп, сөздік қорымызға еніп кеткен. Лексикалық мағынасын ашатын болсақ – тәбет құлқыны, құмарлық деген ұғымға сәйкес.

Есенінде – тіріде,
Бір болының берініз,
Ахиретке барғанда
Хак қасында тұрганда

Қыдырдың өзі болғай жарыныз [6,65], – деп халқын бірлікке шақырып, еліне жақсылық тілейді. Жырау өлеңдеріндегі ахирет сөзінің негізгі формасы [ахәрет], араб тіліне тән сөз. Мұнда да фонетикалық өзгерісті айқын көруге болады.

Мұсылман дініндегі ұғым бойынша адамзаттың белгілі және өлшеулі болған ғұмырының бітуі мен мәңгі өмірдің басталуын бір ғана ахирет сөзімен беруге болады. Ахирет – жанды-жансыз бүкіл әлемнің жоқ болуымен басталған және соны болмаған заман. Әрбір мұсылман өлімнен кейін мәңгі өмірдің барына сенуі парыз. Адам баласы өле сала басқа бір өмірге кіретіндігінің парқына барады. Ахиретте кісі Аллаға, Пайғамбарға және дініне байланысты сұракқа тартылады [7,247].

Сонымен қатар жыраудың ақындық қазынасындағы Қыдыр сөзі де фонетикалық өзгерістерге ұшырай отырып, тілімізге сіністі бола бастаған. Араб тілінен енген, сөздің тұпқы формасы – [хизр]. Ел аралап жүретін адам бейнесіндегі “әулие”, адамға “бақыт”, “дәулет” беруші мағынасында түсіндіріледі [8,542].

Асан қайғының кейбір өлең жолдарынан оның дін жолын ұстанып, бес уақыт намаз оқып, құдай жолында құлышылық еткенін көруге болады. Бұған төмендегі өлең жолдары дәлел болатыны анық:

Күні-түні жатырмын,
Бес намазды тәрк қылмай
Құдайдың өтеп тағатын [6,61].

Мұндағы намаз сөзі парсы тілінен енген. Парсы тіліндегі формасы – [нәмаз]. Фонетикалық өзгеріске ұшырағанымен, лексикалық мағынасы сакталған. Діндарлардың құдай алдында күніне бес уақыт өтейтін құлышылық әрекеті және мұсылман дініндегі міндетті бес парызыдың бірі екені мәлім.

Өз ойын жырларынде еркін өрбіткен Асан поэзиясында тек жақсылықты тілеген сөздер аздық етпейді.

“Әумин” де Абат жан,
Батамды саған берейін.
Балам да болсан ер едің [6,61].

Мысал ретінде келтірілген бұл өлең жолдарынан да тек ізгі ниеттіліктің нышанын байқаймыз. Жырдағы “әумин” араб сөзі. Бастапқыдағы формасы – [амин]. Фонетикалық өзгеріске қаншалықты ұшырағанымен, лексикалық мағынасын өз қалпында сактаған. Сөздің мағынасын ашатын болсақ, “әумин” – намазды оқып болған соң айтылатын сөз.

“Әумин” сөзінің астарын бата сөзі жалғастыра түседі. Бата сөзі де араб тілінен енген. Дегенмен, қазақ тіліне әбден сіңіспіп, тіпті төл сөзіміздей болып кеткен.

Діни кітаптардағы ұттым бойынша бата – қазақ халқының ғұрпында адал ниет, жақсы тілек білдірудің бір түрі. Өте ерте заманнан салтқа енген – бата беру кейде өлеңмен, кейде тақпақ, кейде көркем қара сөзбен айтылып, ауыз әдебиетінің бір жанры болып қалыптасқан. Батада күнделікті өмірдің пайдалы жағын салыстыру сипаттымен қатар анимистік магиялық наым-сенімдердің элементі кездеседі. Белгілі бір істі бағдарда, жауға, жолға, анға шығарда ақ тілеу өзіз ақсақалдан бата алу салтында осы екеуінің де ізі бар. Кейінірек батага ислам дінінің әсері тиген. Дәл қазіргі кездегі бата отбасына амандық, молшылық, жастарға өмі, бақыт тілеу мазмұнында болып келеді. Діни салт бойынша бата алғашқы қауымдық құрылым кезіндегі табиғаттан тыс күшке табыну негізінде қалыптасқан. Кейіннен мұсылман елдеріне тараған. Ислам дініне енген кезден бергі қазақ дәстүрінде бата – өлгенге құран бағыштау, аят оку сияқты діни наым-сенімдермен ұштастырылады. Ағайынтуғандар әдетте өлген адамның жылыға дейін, кейде одан кейін де марқұмның үйіне дүние, мал, ақша апарып, оның жақындарына көніл айтады, өлікке бағыштап дуга оқытады. Қазақтың діни ғұрпында батага үлкен мән берілген, оны құдай алдындағы парызы деп есептеген.

Бата сөзінің лексикалық мағынасы құрделілеу болып келеді. Жоғарыда айтып өткеніміздей, біріншіден – бата жақсы тілек, ниет білдірудің бір түрі. Ал, екіншіден – өлген адамдарға арналған оқылатын бағыштау.

Еңбекімізге арқау етіп алып отырған сөздердің басын құрайтын сөз – бұл иман сөзі. Негізінде араб тіліне тән сөз.

Иман – ислам дінідегі бес парыздың бірі. Құдайдың, Алла тағаланың жалғыз екеніне сену, діншілдік наым [9,440].

Сенім – мұсылман дінінің құрамдас бөлігі. Ал иман болса сенімге негізделген. Иман ұфымы – исламдағы ең қасиетті наымдардың бірі. Құранда кең мағынадағы иман термині қырықтан астам жерде қолданылады. Асан поэзиясындағы иман сөзі де шумақта өз орнын иеленіп, мағынасын аша түсүде. Тұр төркіні араб сөзі болғанымен, біздің түсінігімізге әбден сініп, қалыптасып кеткен.

Тұла бойым тұңғышым,
Менен туып тұр едің.
Жылы жерге алып бар
Қатын, бала тоңбасын.
Енді кейін қайтуға,
Қақ тағала жазбасын!
Тұсімді алған кәрі едім,
Иманым болғай жолдасым!
Қайда барсаң аман бол,
Маңдайыңды Алла ондастын! [6,61] – деп өзінің үлкен ұлына Асан батасын

береді. Біз лексикалық мағынасын ашуға тырысып отырған иман сөзі де осы өлең жолдарында кезігеді.

Шешуші мәнге ие иман мәселе сінің Құранда айқын тұжырымдалмауы – кейіннен мұсылмандар арасында көзқарастар қайшылығының пайда болуына әкеп соқты. Ислам діні алғаш пайда болған кезеңде дін мен ұқық ережелерінің ажыратылмауына байланысты “иман” ұфымы әр түрлі діни және діни-ұқықтық мектептер арасында айтыс-тартыстар мен жіккө бөлінудің себебіне айналды. Мұсылман білімпаздары иманың үш негізгі құрамдас бөлігін бөліп қарастырды: Алланың, оның қасиетті жазуы мен елшілерінің ақиқаттығын сөз жүзінде мойындау; ішкі келісім, Алланың ақиқаттығын жүрекпен түйсінүү, ізгі іс жасау; ислам парыздарын өтөу.

Иманға мойын ұсынудың барлық түрлерін иманың бір бөлігі немесе иманың нақ өзі деп түсінгендер иманың өзгермейтінін, иманы бойынша барлық пендениң тең екенін дәлелдеуге тырысты. Иманың негізі ретінде ішкі сенімді, жүрекпен түйсінуді түсінетіндер оның кемуін жоққа шығарды. Қазіргі күні иман сөзі өзінің тұрақты мағынасын иеленіп, мұсылман қауымына түсінікті бір ғана ұғыммен беріліп жүр.

Сонымен қатар, жырау поэзиясындағы тағала сөзі де кірме сөздер қатарына кіреді. Арабтың төл сөзі біздің сөздік қорымызда өзіндік орнын иеленіп отыр.

Тағала сөзі кебінесе Алла, Құдай, Хак сөздерімен тіркесіп айтылып, діни түсінік бойынша бүкіл дүниені, адамзатты жаратушы деген мағынаны білдіреді.

Ерлік жырларын шығаруши, жорық жырауы – Қазтуған жырау Сүйіншұлы да өз артына өмір туралы, атамекен, туған ел жайлы тұғырлы ойларын өрнектеп, мол мұра қалдырыды. Өкінішке орай,

еңбектерінің көбі сакталмаған. Қазтуғанның біздің дәуірімізге жеткен жырлары табиғат аясындағы көшпеніндін болмыс, тіршілік, өзін қоршаған орта туралы түсінігін бейнелейді. Өр рухты толғауларының құрамынан мұсылман, көуір сияқты діни түсінікке жақындау сөздердің кездестіреміз. Бұған мына өлең жолдары дәлел.

Бұлдыт болған айды ашқан,
Мұнтар болған күнді ашқан,
Мұсылман мен күйірдің
Арасын өтіп бұзып дінді ашқан
Сүйінішұлы Қазтуған [3,28].

Мұндағы мұсылман сөзі парсы тілінен енген. Парсы тіліндегі формасы – [мосәлмән]. Фонетикалық өзгерістерге ұшыраған. Дауысты дыбыстардың орны ауысқан, ал лексикалық мағынасы екі тілде де бірдей. Парсы тіліндегі мағынасы қазақ тілінде де өз мағынасын сақтаған. Яғни, ислам дінін қабылдап, ұстанған адамдар Алланың және Пайғамбардың бүйіркітірлерінен бой ұсынғандарды мұсылман деп атайды. Осы ұғымға біраз қайшылау түрған көуір сөзі біздің тілімізге араб тілінен енгендіктен кірме сөздер катарына жатады. Бастапқы формасы – [кафер]. Бұл сөз қазіргі қазақ тілінде “қәпір” деген нұсқамен қолданыста жур. Фонетикалық айырмашылықтар болғанымен, бұрынға формасының да, қазіргі формасының да лексикалық мағыналары бір.

Қәпір – мұсылман дінінен басқа діндегілер немесе құдайсыз, дінсіздер [9,525].

Тілімізге тиек етіп отырған сөздердің көшін жалғай түсетін, діни түсінік бойынша жоғары саналатын ұғымдардың бірі – құдай сөзінде бейнеленеді.

Кара ағаштай қалың нөғайым
Еділді тастап біз көштік
Қалың қара тоғайын
Әзәлден жазған орынға
Айдаған шығар құдайым [3,28].

Міне, бұл өлең жолдарындағы құдай сөзі де тұра мағынасында жұмсалып отыр. Тұп-төркіні парсы сөзі болғанымен, төл сөзіміздей қолданысқа түсіп, қазақ тіліне сіңісп кеткен. Мағынасына жақындастын болсақ – бүкіл ғаламды жаратушы, оны билеп төстеуші, табиғаттан тыс бір ғана құдіретті күш ретінде бейнеленетін діни ұғым, Алла тағала, тәнір, жаратушы [8,539].

Мен кетемін, кетемін
Тәуекел хаққа өтемін
Асанқайғы, Ер Абай

Не айтасың бүтенің [6,64], – деп аяқталатын толғау шумақтарында біздің еншімізге тәуелді тәуекел сөзі бар. Араб тілінен енген кірме сөздер катарына жатады. Бір іске батыл кіріскендік, белді бекем буғандық деген ұғымды білдіреді [10,80].

Такырыбымызды толықтырып, мағыналық жағын аша тұсу барысында ауызға ең алдымен түсетін – Алла сөзі. Бұл сөздің тұп негізі арабтың [аллаh] сөзінен шыққанымен, мұсылман қауымдардың арасында беретін мағынасы біреу-ақ.

Алла – тіршілік дүниені жөне қиямет-қайымды жаратушы құдай есімі. Алла тағала ислам дініндегі жалғыз құдай. Құран уағызының негізі – Алланы дәріптеу. Алла ұғымының мұсылмандар арасында әр түрлі болғанымен Мекке мен Мединедегі кезеңінің Құрандағы түсініктемесінде айырмашылығы жоқ. Құранның мазмұны да, тақырыбы да бір ғана Аллаға сену болғандықтан, көп құдайлы пұтқа табынушылыққа қарсы түрған. Алла – жалғыз, оның ешқандай “тәндесі” жоқ.

Құранда Алла тағаланың құдіреттілігі, қалтқысыздығы жөне ұлылығы туралы үнемі айтылып келеді. Он сегіз мың ғаламның барлығы Алла тағалаға бағындықтан, дүниеде оның әмірінсіз ештеге істелмейді, тіршіліктің дамуы оның әмірі негізінде ғана жүреді. Құран дүғасы осыны дәлелдейді.

Жаратушымыз адамзатқа өте қайырымды, себебі ол адамның санасына сенеді, адамға кешірімді. Адамзат баласы Алланың құдіретіне сенгендердіктен, өзін құдайдың “құлымын” деп түсінгендердің дін жолына түсіп, құдайға құлышылық етеді. Құдайға құлышылық етуші мұсылман қауым тіршіліктегі барлық құбылысты Алла ісі деп түсінеді [7,9].

Мұсылман дінінде Алла туралы ілімнің негізі – құдайға, бір Алланың өзіне құлышылық ету. Демек, өзі жаратқан пәнденің барлық әмірі бір Аллаға қызмет етүмен өтпек. Қазтуғанда кезігетін Алла сөзінің дәлелі ретінде мысал келтірейік:

